

ПРИДОРОЖНІЙ ХРЕСТ У ТРАДИЦІЇ УКРАЇНЦІВ: ФУНКЦІЇ ТА СЕМАНТИКА

У статті, що ґрунтується на архівних та польових етнографічних матеріалах Полісся та Волині, розглянуто семантику та функції придорожніх хрестів.

Ключові слова: оберег, придорожній хрест, обрік, “фігура”, “криж”.

Важливе місце в повсякденному житті українців займають різноманітні обереги, що використовуються для захисту індивіда та його оточуючого середовища від усіляких негативних явищ. Окремого дослідження потребують обереги, що застосовуються для захисту загального середовища певного соціуму, тобто захищають спільний простір, призначений для постійного перебування індивідів, наприклад, населеного пункту, вулиці тощо. Найпоширенішими серед спільних оберегів є придорожні хрести, які встановлюються усією громадою для захисту населеного пункту від хвороб та епідемій, війн і стихійних лих та, звісно, нечистої сили.

Щодо історіографії проблеми, то у 1865 році професор російської церковної історії Іван Малишевський опублікував статтю про придорожні хрести¹. Саме ця праця може слугувати зразком комплексного підходу до проблеми встановлення хрестів на теренах колишньої Російської імперії. Дослідник систематизував хрести за функціональною ознакою, виокремивши хрести при дорогах, на роздоріжжі, перехресті, у лісі, на полі, на пагорбах, біля водоймищ, на околицях населених пунктів². Найбільше уваги автор приділяє дослідженню витоків цієї традиції. На його думку, християни, маючи на меті уберегти себе від спокуси, встановлювали хрести для постійного нагадування про розп'ятого Ісуса Христа³. Окрім того, придорожні хрести слугували знаменням про початок впровадження християнства в країні, перемоги христової віри над невір'ям та нагадували про місця хрещення людей⁴. Свою думку автор підкріплює повідомленням Нестора Літописця про встановлення Св. Андрієм Первозванним хреста на київських пагорбах⁵. Левову частку статті Малишевський присвячує визначенню місця встановлення хреста. Так, дослідник прослідковує взаємозв'язок придорожніх хрестів з надмогильними і зазначає, опираючись на археологічні матеріали, що на місцях, де розташовуються придорожні хрести, археологи часто знаходять залишки старих кладовищ⁶. Автор припускає, що хрестовстановлення на роздоріжжі, відбувалося саме на тих місцях, де у язичників на стовпах стояли урни з прахом померлих. З цією традицією пов'язане уявлення про те, що на перехрестях збираються душі померлих⁷. Хрести встановлювали також на місці зруйнованої церкви, зокрема, вівтаря, місцезнаходження якого вважається чистим і святим. Такі хрести були огорожені перилами⁸. Крім того, дослідник робить припущення, що при дорозі ховали утоплеників, самогубців чи вбитих грабіжниками, тому молитва перехожих слугувала помилуванням тих, хто помер “наглою” смертю⁹. При в'їзді до населеного пункту хрести ставили ті, в кого один з членів сім'ї загинув на війні, з метою поминання померлого¹⁰. Однак започаткування традиції встановлення “фігур” при в'їзді Малишевський відносить до періоду татарських набігів, зазначаючи, що хрести встановлювали як подяку за визволення населеного пункту від татар. Автор наголошує на тому, що хрест – це символ заселення земель після набігів¹¹.

На рубежі XIX–XX століть придорожнім хрестам свої розвідки присвятили Микола Сумцов¹², Іван Беньківський¹³, в яких вони зазначають ареал розповсюдження “фігур”, намагаються прослідкувати їх походження, крім того описують вірування пов'язані з ними. Хведір Вовк зробив спробу окреслити придорожні хрести Волині в контексті дослідження дерев'яної сакральної архітектури. Так, етнограф описує вигляд тогочасних хрестів, зазначаючи, що досить

часто “фігури” мають до п’яти і більше метрів у висоту, і прикрашаються розп’яттям Ісуса Христа разом зі знаряддями його тортур: губкою і списом, кліщами, цвяхами, молотом, іноді з тридцятьма срібниками та драбиною¹⁴. Також дослідник звертає увагу на “одягання” хреста в сорочку померлої дитини або фартух, який спеціально шиється для “фігури”, як подяка за одужання дитини¹⁵.

З приходом радянської влади на західноукраїнські землі традиція встановлення придорожніх хрестів була перервана: “хрестів було багато, то комуністи позрізали їх, ні одного не полишили, ні церкву, нічого... в дев’яностому році почалось вже перестройка, почалась оця вже свобода релігії, в нас церкву построїли, і хрести вже зразу поставили, на том же місці, поставили хрести, там де наші діди ставили, батьки, вже ми діти їхні, то ми поставили ті хрести, та де вони стояли і це не тільки в нашому селі, ви проїдтесь по всіх сьолах, де вони були, так вони там і поставили”¹⁶. Окрім того, зафіксовані знущання більшовиків над “фігурами”, такі як стріляння в хрест¹⁷, що мало на меті показати зневагу до релігії взагалі та церкви зокрема. За свідченнями респондентів, хрести почали знову встановлювати в період перебудови та на початку 90-х років ХХ століття за ініціативи місцевих громад та церкви.

Щодо сучасного вивчення придорожніх хрестів, то, на жаль, на сьогодні не існує ґрунтовного дослідження, яке б сповна висвітлило дану проблематику. Серед сучасних етнографів, які зацікавилися питанням “фігур”, потрібно згадати Олексія Нагорнюка, котрий розглядає поліські придорожні хрести як один з елементів народної топографії, що вирізняє місця, в яких відбувається контакт з “іншим” світом¹⁸. Окремі аспекти висвітлила етнолог Ірина Ігнатенко, яка в одній із своїх статей розглянула роль, функції та значення придорожніх хрестів на Поліссі. Як зазначає сама дослідниця, її стаття передусім є розвідкою, базованою на польових етнографічних матеріалах, зібраних в Житомирському (Лугинський і Брусилівський р-ни) та Рівненському (Рокитнівський р-н) Поліссі¹⁹.

Територіально придорожні хрести зустрічаємо переважно на Правобережній Україні, зокрема Волині, Галичині, Поліссі, Поділлі, Прикарпатті, де “фігури” фіксуються ще у ХІХ столітті²⁰, як дослідниками, так і подорожжучими²¹.

На Волині широкоживаною назвою придорожнього хреста є “фігура”, однак на Поліссі, зокрема, у дослідженому нами Зарічненському районі Рівненської області, побутує назва “хрест” або “криж”²², остання нагадує про близькість даної місцевості до україно-білоруського кордону.

Слід зазначити, що звичай встановлювати хрести не є суто українським, адже встановлення придорожніх хрестів спостерігається в інших європейських країнах та є характерним для Мексики і США²³. Холлі Еверет вважає, що в США ця традиція прийшла через південні штати з Мексики, а в останню – разом з іспанськими колоністами з Європи²⁴. Для означення хрестів у повсякденній лексиці американців навіть використовується іспанський термін “descanso”²⁵ (“для відпочинку” – прим. А.Н.). Однак, на території Центральної та Північної Америки хрестами позначають лише місця смерті (нещасні випадки, аварії на дорогах, катастрофи тощо)²⁶. Так як раніше основним місцем поховання самогубців були перехрестя, то хрести окрім нагадування про трагедію виконують і захисну функцію, оберігаючи інших осіб від привидів, тобто духів померлих²⁷. Отже, звідси можна зробити висновок, що саме християнська Європа стала місцем зародження даної традиції, а вже звідти остання поширилася разом з європейськими переселенцями до Америки.

Зупинимось на місцях встановлення хрестів. Зазвичай ними стають перехресні (“крижові”) дороги²⁸, подекуди в’їзди до населеного пункту. Крім того “фігури” встановлюють в так званих “нечистих” місцях, тобто тих, на яких часто трапляються лиха або аварії: “як їдеш на Костополь, по ліву сторону, там хрест стоїть. Отам дуже-таки страшна дорога, там щороку дві-три аварії робиться з смертним ісходом. І владика Ворфоломій тоді Ровенський був, благословив зробити хресний хід по цій дорозі від Мирного до Костополя і посеред дороги на Рівне поставити хрест, тому що шофери мені розказували, що їдемо в машині й ні з того ні з чого, каже, раз – стіна. По тормозах тормозиш, ну щастя, що нікого спереди немає або тебе не доганяє, а от на ня і аварія була б”²⁹. Також хрест встановлюють як нагадування про християнські принципи життя: “в нас на жаль є така біда як п’янка, то ставимо на таких місцях, де п’яниці чи дебошири живуть, на етот самий “криж”, щоб людина дивилася...”³⁰, або “як символ нагадування тут

християни живуть, люди православної віри, які хреста шанують, шанують Христа розп'ятого, Спасителя розп'ятого"³¹.

Сам процес виготовлення "крижа" має сакральний зміст, адже відбувається вночі і має закінчитися до схід сонця: "звечора заготовляли кросна, ткали ручника за ніч, нитки, все, основу. Сходилося усе село. І самі майстрині, ніхто не спав тоді. І витикався цей рушник, слався цей рушник, раніше це було, то казала мати, що всі корови переступали, перегонили через його, з усього села до сходу сонця мусило. Но ми як зробили цей перший хрест, значить, чоловіки в цей час вночі дуба заготовляють, оце обтесують його, обрізують і ставлять, упоюють. І тоді все село до сходу сонця, ми даже чуть-чуть і не встигли, вже щитай сонце й сходило, бо ми вже коло восьми годин зимою це зробили"³². У встановленні "фігури" бере участь вся громада, таким чином приналежність до оберегу має весь соціум. Дерев'яний хрест виготовляється, як правило, з сосни або дуба³³, зрідка зустрічаються і кам'яні (більш давніші)³⁴ або нові залізні хрести³⁵.

Шанобливе ставлення до хреста проявляється у постійному догляді за ним: "щороку перед Паскею, в чистий четвер, те знімаємо, да тиї палема ленти чі кого, а гетіє вішаємо"³⁶, "коли приходить Паска, там він вбирається, приматують ленти, малюють його, красять, як воно положено, раніше бідні люди жили, то там рушничка повісив, фартушика повісив, знаєте, а тепер оно, стали багаті: красять, вже й іконки даже міняють, там вона почорніла, то другу ставлять, купляють хорошу, чіпляють"³⁷. Придорожні хрести також ушановуються через перехрещування або уклін перехожого "оці старші люди перехрещуються"³⁸, "хто вірує в Бога, той перехрещується, а хто ні – то так пройде, або голову наклонить"³⁹. У XIX столітті побутувала думка про те, що особа, яка не вклоняється або не перехрещуються, проходячи повз хрест, є злодієм або розбійником⁴⁰. Іван Малишевський подає переказ про єврея, який найняв для перевезення в інше місто чоловіка, але останній не перехрестився, проїжджаючи повз "фігуру", тому єврей відмовився від послуг цієї особи⁴¹.

В другій половині XIX століття розповсюдженими явищем було прикрашання православних "фігур" римо-католицькою символікою⁴², яку помітив генерал-губернатор Південно-Західного краю при об'їзді територій, якими він опікувався. Це питання навіть виносилося на розгляд ради Київського Свято-Володимирського братства в 1866 році. На засіданні було вирішено просити Духовну Консисторію, щоб остання попідкувалася про викорінення у своїх благочинних округах "латино-польських прикрас", мались на увазі різні фігури Спасителя і янголів, крім того, наступним кроком була заміна написів на "фігурах" з латинських на слов'янські⁴³. Між дослідниками XIX століття точилися суперечки щодо римо-католицького, уніатського чи православного походження придорожніх хрестів. Так, Іван Малишевський опонує своїм колегам, які вбачають латинські корені у даній традиції, і доводить, що звичай є також православним, опираючись на згадки про встановлення хрестів на українських землях ще за часів княгині Ольги⁴⁴ і про VII вселенський собор, де згадувалися хрести при дорогах⁴⁵, що, на його думку, засвідчує про давність цієї традиції. Зауважимо, що Малишевським, який, закінчивши у свій час Київську духовну академію та співпрацюючи з православною церквою, звісно, мав суб'єктивну точку зору на це питання, але згадаємо загальновідомий факт про те, що VII вселенський собор відбувся в Нікеї в 787 році, а Велика схизма, тобто розкол християнства на католицизм та православ'я, лише у 1054 році. Тому вважаємо, що ця думка Малишевського є доцільною. Наші колеги мистецтвознавці, також цікавляться взаємозв'язком та коренями цього звичаю. Петро Кузенко вбачає в українських придорожніх хрестах тісне сплетіння місцевих давньоукраїнських тенденцій із проявами західноєвропейської, передусім польської культури⁴⁶. На думку польської дослідниці Ганської спільним для обох сусідніх культур є те, що і у поляків і в українців придорожні хрести встановлювалися як обереги⁴⁷. Помилково вважали цю традицію виключно римо-католицькою і чиновники. За Синодальним наказом від 1732 року, що забороняв скульптуру, яка ніби проникла в Росію з Польщі, знищувалися і "фігури", передусім на Волині, особливо після придушення антиросійського повстання 1831 року⁴⁸.

З придорожніми хрестами також нероздільно пов'язане поняття "обрік" – дар або певна обіцянка, яка дається людиною задля збереження здоров'я, життя, миру або з метою зміни свого життя на краще. Іноді саме встановлення хреста слугує "оброком": "якось смерть за смертю і люди, щоб уже обрєктися на здоров'є, щоб не вмирали так, не помирили люди

вирішили новий поставити хрест⁴⁹, “во время войны це такий обрік давали перед богом – ставили хрести, щоб оця деревня, бо ж ходили і як вони колись казали бульбашину, шото вночі ходили з лісу, то щоб оберегав деревню”⁵⁰, “і холера була, всякая разна хвороба була. Важка така, шо людина не могла пережити. І ставляли оброки, хрести, їздили, за ніч в мене в хаті робили он де. Брали льон, прали еті нитки і до днє, щоб направи і того і основали і шоб виткали і до дня шоб креста зробили, шоб креста зробили і повисили. І так було, шо прали, і ткали, і креста зробили і до дня повисили, і хвороба прикрилася”⁵¹.

“Обрік” підкріплюється “одяганням” на хрест рушників, хусток, стрічок⁵², що є запорукою здійснення задуманого: “то такі жонки, шо чоловіки в них в армії були ще, а то в войну, то вони збирались в одну хату звечора, зносили льон, пряли ето за ніч, того льну начешуть, нарядуть оснують, і витчуть ручника і поки сонце зійде, вони на “криж” його вішали, того ручника, для оброку, шоб і та война успокоїлась, і шоб поворочались люди додому та то оброки”⁵³, “хто іде в армію, солдат мусить повісити стрічку чи що-небудь. Хто зараз, от протягом року, може, одружується чи шо, обично чи хусточку, чи квітку, но мусово туда”⁵⁴, “рушники і хустки все вішають ето. Ото од Бога все, просим Бога, шоб всьо наше село було осторожене, мир Божий, ой тоді робилось”⁵⁵, “кристи, да високі кристи ставляли. Ну на їх люди обріки вішають ошо обрічеться люди чи хворі як то чи шо-небудь таке, то шо-небудь, шоб одужав чи полотно, чи ручника обрічного. Ну і так, шоб оберігав село тоже от всекого всього: від пожару, од етих буранів”⁵⁶.

Поширеними були так звані “холерні хрести”, зафіксовані Хведором Вовком в с. Заліси Ковельського повіту, які встановлювалися на чотирьох виїздах з села для відвернення епідемії холери від населеного пункту, тобто безперечно з метою захисту⁵⁷. В с. Бражинець Новоград-Волинського повіту в 1895 році “фігуру” встановили як подяку Богу за відступ холери від села⁵⁸.

Наприкінці XIX століття Сквирський земський суд рапортував про наміри жителів с. Волиця Зарубинецька (нині Андрушівський район Житомирської обл. – А.Н.), які готувалися до перепоховання на роздоріжжі двох односельчан, котрі стали першими жертвами епідемії холери та були поховані на православному кладовищі⁵⁹. Зрештою, відкривши могили, і, побачивши незіпсовані тіла, в які було забито осикові кілки, могили знову були засипані землею і освячені місцевим священиком⁶⁰. На нашу думку, цей непоодинокий випадок свідчить про віру в зв'язок між хворобою і першою її жертвою, яка є уособленням початку епідемії. Тобто, проводиться чітка паралель між ліквідацією першої жертви і подоланням хвороби⁶¹. Практики вбивання кілків у тіло утопленика фіксувалися і для боротьби з засухою⁶², а самогубців відмовлялися ховати на цвинтарі через боязнь неврожаю⁶³.

Ще одним способом боротьби з епідемією холери є оборювання населеного пункту за допомогою знарядь праці, наприклад, сохи. Один з таких випадків був зафіксований у м. Чорнобиль Радомисльського повіту Київської губернії у 1848 році. Близько сорока молодих місцевих дівчат, роздягнувшись та розплівши волосся, зі свічами та іконою у руках, йшли навколо села, запряжені в соху, маючи на меті попередити епідемію холери⁶⁴. Як зазначає російська дослідниця Світлана Толстая, оборювання дороги, вулиці, перехресть, роздоріж є характерним обрядом для Житомирщини⁶⁵. Саме оборювання села – це своєрідне магічне замикання кола, що має на меті боротьбу зі стихійними лихами та хворобами або їх профілактику⁶⁶.

Крім того, обходження населеного пункту виконувалося як захист від війни: “то як война начиналась, тоді обходили кругом села з булкою хліба, то я от помню ще мала була, шоб наше село минула война... з образом, старії люди ходили і вже до хреста ходили, обвішували його хто шо мав”⁶⁷.

Серед зібраних свідчень привертає увагу “криж” встановлений спеціально для худоби в с. Старі Коні: “а на тій стороні старенький, то для худоби, шоб велась худоба. На тому хресту на Юрія вішають обрік”⁶⁸. Саме цей хрест, на нашу думку, наочно показує важливу роль тваринництва у житті селян і необхідність захисту худоби. Російський дослідник Анатолій Журавльов зазначає, що охоронні обряди, які здійснюються під час масового мору худоби або для його попередження нічим не відрізняються від інших обрядів під час засухи, неврожаю, епідемії⁶⁹ тощо. Найпоширенішим серед них є оборювання поселення, що має зупинити падіж⁷⁰. Також худобу переганяли через обрічне полотно, після чого його спалювали⁷¹.

З “фігурами” також пов’язані чисельні вірування. До таких можемо віднести стріляння мисливцем в придорожній хрест на Благовіщення, яке має на меті привертання удачі під час ловів⁷². Саме стріляння в хрест, за уявленнями українців, свідчить про укладання договору з нечистим, який і постачає дичину мисливцю⁷³. Осквернення Божого символу, хреста, автоматично засвідчує зречення християнства і перехід на сторону нечистого.

На початку ХХІ століття придорожні хрести набувають широкого розповсюдження на теренах Лівобережжя. Цікавим є той факт, що раніше на даній території такої традиції зафіксовано не було, про що дізнаємося з розвідок Миколи Сумцова, який зазначав, що на цих землях існувала традиція встановлювати хрести лише над криницями⁷⁴ та над могилами чумаків⁷⁵. Через територію Лівобережної України, зокрема Слобожанщини, проходили надзвичайно важливі шляхи. Так, Муравський шлях, який використовували чумаки з кінця ХVІІ століття з метою торгівлі, більш ніж протягом двох століть виконував важливу стратегічну функцію, поєднуючи Крим з кордонами Московської держави⁷⁶. Заживши слави небезпечного, Муравський шлях часто ставав місцем останнього спочинку чумаків, над могилами яких і встановлювали хрести⁷⁷. Отже, можна зробити висновок, що на Слобожанщині обабіч доріг ще в ХVІІ столітті стояли надмогильні хрести як згадка та вшанування померлих чумаків, але зазначимо, що ці хрести не виконували захисної функції. Сьогодні ж на Слобожанщині придорожні хрести встановлюються не громадою як на інших територіях, а місцевою адміністрацією переважно у співпраці з Українською православною церквою. Припускаємо, що розширення ареалу появи хрестів у східних областях, пов’язано з переселенням на цю територію жителів регіонів, що постраждали від аварії на ЧАЕС, тобто Полісся, і крім того, встановленню хрестів сприяє православна церква. Отже, відбувся своєрідний експорт традиції, хоча, як зазначалося вище, при шляхах на Слобожанщині теж встановлювали хрести, що мали іншу семантику.

На закінчення зазначимо, що придорожній хрест, який займає важливе значення в розглянутому середовищі, має, передусім, захисну функцію і спрямований на захист певного соціуму від різних категорій небезпеки. Нерідко хрести виконують і комунікативну функцію, об’єднуючи громаду задля досягнення спільної мети. Кожен елемент хреста, наприклад, напис, також має запобіжну функцію і відвертає будь-які несприятливі для громади події, наприклад, епідемії, війни⁷⁸. Крім того, з самим “крижем”, пов’язані вірування, традиції та обряди, що свідчить про значне місце придорожного хреста в повсякденному житті поліщуків та волинян. Зауважимо, що, безперечно, дослідження даної теми потребує продовження і розширення ареалу вивчення.

¹ Малышевский Ив. О придорожных крестах // Труды Киевской Духовной Академии. Т. 3. – К., 1865. Отд. отт. С. 1–106.

² Там само.

³ Там само. – С. 6.

⁴ Там само. – С. 42–43.

⁵ Там само. – С. 7.

⁶ Там само. – С. 19, С. 56.

⁷ Там само. – С. 54.

⁸ Там само. – С. 56–57.

⁹ Там само. – С. 57.

¹⁰ Там само. – С. 58.

¹¹ Там само. – С. 59.

¹² Сумцов Н. Культурные переживания. Полевые кресты или фигуры // Киевская старина. – 1890. – Т. 30. – С. 64–68.

¹³ Беньковский Ив. Стрелянье в кресты // Там само. – 1892. – Т. 77. – № 6. – С. 161–162.

¹⁴ Волков Ф. Старинные деревянные церкви на Волыни // Материалы по этнографии России. – Т. 1. – СПб., 1910. – С. 37.

- ¹⁵ Там само.
- ¹⁶ Архів Державного наукового центру захисту культурної спадщини від техногенних катастроф МНС України. – Спр. А. Ніколаєва – 06. – Арк. 26. Записано автором від Гарковець М.О. в с. Радове Зарічненського р-ну Рівненської обл.
- ¹⁷ Дяків В. Прояви народної релігійності українців в умовах більшовицької окупації початку 1920-х років. // Вісник Львівського університету / Серія філологія. – 2010. – Вип. 43. – С. 172, 174.
- ¹⁸ Нагорнюк О. Народна топографія // Етнокультура Рівненського Полісся / Упор. В.П. Ковальчук. – Рівне, 2009. – С. 253.
- ¹⁹ Ігнатенко І. “Фігури” та оброчні хрести у духовній культурі українців Полісся (на польових етнографічних матеріалах) // Етнічна історія народів Європи: Зб. наук. пр.: – К., 2009. – Вип. № 30. – С. 39–44.
- ²⁰ Волков Ф. Вказ. праця. – С. 37; Беньковский Ив. Вказ. праця. – С. 161–162; Сумцов Н. Вказ. праця. – С. 64; Щербаківський Д. Українське мистецтво. – Київ – Прага, 1926.
- ²¹ К. М. Путевые очерки Подолии // Киев. старина. – 1885. – Т. 12. – С. 652; Регорь Фр. Из Коломыи в Косов // Там само. – 1896. – Т. 52. – С. 304.
- ²² Архів ДНЦЗКСТК. – Спр. А. Ніколаєва – 10. – Арк. 24. Записано автором від Приходько В.В. в с. Заозер'я Зарічненського р-ну Рівненської обл.
- ²³ Everett, Holly J. Roadside crosses in contemporary memorial culture. – University of North Texas Press. – 1968. – 151p.
- ²⁴ Там само. – С. 21 – 26.
- ²⁵ Barrett Grant. The official dictionary of unofficial English: A Crunk Omnibus for Thrillionaires and Vampots for the Ecozoic Age. – 2006. – P. 84 – 85.
- ²⁶ Everett, Holly J. Roadside crosses in contemporary memorial culture. – University of North Texas Press. – 1968. – P. 22.
- ²⁷ Там само. – С. 20.
- ²⁸ Державний архів міста Києва. – Ф. 14. Киевское Свято-Владимирское братство. – Оп. – 1. – Спр. 6. Протокол заседания совета Св. Владимирского братства, 1866 г. – С. 5.
- ²⁹ Архів ДНЦЗКСТК. – Спр. А. Ніколаєва – 02. – Арк. 63. Записано автором від Дубинця П.Є. в с. Морочне Зарічненського р-ну Рівненської обл.
- ³⁰ Там само. – Спр. А. Ніколаєва – 05. – Арк. 5–6. Записано автором від Отця Івана Кучинського в с. Перекалля Зарічненського р-ну Рівненської обл.
- ³¹ Там само.– Спр. А. Ніколаєва – 02. – Арк. 62. Записано автором від Дубинця П.Є. в с. Морочне Зарічненського р-ну Рівненської обл.
- ³² Там само. – Спр. А. Ніколаєва – 02. – Арк. 32. Записано автором від Корнійчук Т.М. в с. Мутвиця Зарічненського р-ну Рівненської обл.
- ³³ Там само. – Спр. А. Ніколаєва – 07. – Арк.42. Записано автором від Миколайчика М.І. в с. Кухітська Воля Зарічненського р-ну Рівненської обл.
- ³⁴ Малина Валерій. Структура і функції кам'яного хреста. – С. 34–46.
- ³⁵ Архів ДНЦЗКСТК. – Спр. А. Ніколаєва – 03. – Арк. 13. Записано автором від Кулікович Т.П. в с. Прикладчики Зарічненського р-ну Рівненської обл.
- ³⁶ Там само. – Спр. А. Ніколаєва – 03. – Арк. 33. Записано автором від Романовської Л.Л. в с. Сенчиці Зарічненського р-ну Рівненської обл.
- ³⁷ Там само. – Спр. А. Ніколаєва – 06. – Арк. 27. Записано автором від Гарковець М.О. в с. Радове Зарічненського р-ну Рівненської обл.
- ³⁸ Там само. – Арк. 15. Записано автором від Мітчук І.В. в с. Радове Зарічненського р-ну Рівненської обл.
- ³⁹ Там само. – Арк. 27. Записано автором від Гарковець М. О. в с. Радове Зарічненського р-ну Рівненської обл.
- ⁴⁰ Малышевский Ив. Вказ. праця. – С. 103.

- ⁴¹ Там само.
- ⁴² Державний архів міста Києва. – Ф. 14. Киевское Свято-Владимирское братство, оп. 1, спр. 6. Протокол заседания совета Св. Владимирского братства, 1866 г. – С. 5.
- ⁴³ Там само.
- ⁴⁴ Малышевский Ив. Вказ. праця. – С. 78.
- ⁴⁵ Там само. – С. 77.
- ⁴⁶ Кузенко Петро. Ладшафтні хрести України та Польщі: до питання взаємозв'язку традицій. // Україно-польські культурні взаємини. – Вип. 2. – К. 2008. – С. 22 – 29.
- ⁴⁷ Ганская О. Народное искусство Польши. – М., 1970. – С. 137.
- ⁴⁸ Теодорович И. Н. Волынь в описании городов, местечек и сел. Староконстантиновский уезд. – Почаев, 1899. – С. 186.
- ⁴⁹ Архів ДНЦЗКСТК. – Спр. А. Ніколаєва – 03. – Арк. 13. Записано автором від Кулікович Т.П. в с. Прикладчики Зарічненського р-ну Рівненської обл.
- ⁵⁰ Там само. – Спр. А. Ніколаєва – 14. – Арк.40. Записано автором від Полюховича І.Д. в с. Соломир Зарічненського р-ну Рівненської обл.
- ⁵¹ Там само. – Спр. А. Ніколаєва – 11. – Арк.16 – 17. Записано автором від Пташлікович О.Т. в с. Нобель Зарічненського р-ну Рівненської обл.
- ⁵² Толстая С.М., Белова О.В. Почитание крестов в Полесье // Живая старина. – 1996. – № 3. С. 44–45.
- ⁵³ Архів ДНЦЗКСТК. – Спр. А. Ніколаєва – 06. – Арк.51. Записано автором від Вакулич А.Г. в с. Новосілля Зарічненського р-ну Рівненської обл.
- ⁵⁴ Там само. – Спр. А. Ніколаєва – 02. – Арк. 32. Записано автором від Корнійчук Т.М. в с. Мутвиця Зарічненського р-ну Рівненської обл.
- ⁵⁵ Там само. – Спр. А. Ніколаєва – 14. – Арк.2. Записано автором від Ковтунович Є.Ф. в с. Вовчиці Зарічненського р-ну Рівненської обл.
- ⁵⁶ Там само. – Спр. А. Ніколаєва – 16. – Арк.19. Записано автором від Конечна Н.Ф. в с. Омит Зарічненського р-ну Рівненської обл.
- ⁵⁷ Волков Ф. Вказ. праця. – С. 38.
- ⁵⁸ Центральний державний історичний архів України в м. Києві. – Ф. 2205. – Волинське церковно-археологічне товариство, оп. 1. – Од. зб. 411. – Арк. 3.
- ⁵⁹ Там само. – Ф. 442. – Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернаторства, оп. 159. – Од. зб. 534. – Арк. 1.
- ⁶⁰ Так само. – Арк. 2.
- ⁶¹ Див.: Ігнатенко (Колодюк) І. Прихованні магічні коди у практиці “вигнання” холери // Записки історичного факультету Одеського національного університету імені І.І. Мечникова. – Вип.19. – Одеса, 2008. – С. 24–31.
- ⁶² ЦДІАК України. – Ф. 442. – Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернаторства. – Оп. 532. – Од. зб. 57. – Арк. 1.
- ⁶³ Там само. – Оп. 537. – Од. зб. 77. – Арк. 1.
- ⁶⁴ Там само. – Оп. 159. – Од. зб. 512. – Арк. 1.
- ⁶⁵ Толстая С.М. Материалы к Полесскому этнолингвистическому атласу. Опыт картографирования // Славянский и балканский фольклор. Генезис. Архаика. Традиции. М., 1986. – С. 19.
- ⁶⁶ Там само.
- ⁶⁷ Архів ДНЦЗКСТК. — Спр. А. Ніколаєва –10. — Арк. 17. Записано автором від Кутасевич К.Д. в с. Задовже Зарічненського р-ну Рівненської обл.
- ⁶⁸ Там само. – Арк. 45. Записано автором від Пожарської Л.Н. в с. Старі Коні Зарічненського р-ну Рівненської обл.

- ⁶⁹ Журавлев А.Ф. Охранительные обряды, связанные с падежом скота, и их географическое распространение // Славянский и балканский фольклор. Генезис. Архаика. Традиции. М., 1978. – С. 71.
- ⁷⁰ Там само. – С. 73.
- ⁷¹ Там само. – С. 87.
- ⁷² Беньковский Ив. Вказ. праця. – С. 161–162.
- ⁷³ ЦДІАК України. – Ф. 2205. – Волинське церковно-археологічне товариство. – Оп. 1. – Од. зб. 368. – Арк. 54.
- ⁷⁴ Сумцов Н. Культурные переживания. Полевые кресты или фигуры // Киевская старина. – 1890. – Т. 30. – С. 64.
- ⁷⁵ Сумцов М.Ф. Очерки народного быта (Изъ этнографических экскурсий 1901 г. по Ахтырскому уезду Харьковской губернии) // Дослідження з етнографії та історії культури Слобідської України. Вибрані твори / Упорядкування, підготовка тексту, передмова, післямова та примітки М.М. Красикова. – Харків. – 2008. – С. 205.
- ⁷⁶ Багалій Д.І. Історія Слобідської України. – Харків, – 1993. – С. 19.
- ⁷⁷ Сумцов М.Ф. Очерки народного быта (Изъ этнографических экскурсий 1901 г. По Ахтырскому уезду Харьковской губернии) // Дослідження з етнографії та історії культури Слобідської України. Вибрані твори / Упорядкування, підготовка тексту, передмова, післямова та примітки М.М. Красикова. – Харків. – 2008. – С. 205.
- ⁷⁸ Budge Wallis E.A. Amulets and superstitions. London: Oxford University Press. – 1930. – P. 351.

В статье, которая базируется на архивных и полевых этнографических материалах Полесья и Волыни, рассмотрена семантика и функции придорожных крестов.

Ключевые слова: оберег, придорожный крест, обет, “фигура”, “крыж”.

The semantics and the functions of the roadside crosses are observed in the article that is based on the archival and field ethnographic materials of Polissia and Volyn’.

Key words: talisman, roadside cross, vow (promise) “figure”, “kryzh”.